

Олена Дзюба

УКРАЇНЦІ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІСТАХ: АДАПТАЦІЯ ДО ЖИТТЯ В НОВИХ СОЦІУМАХ (XVIII ст.)

Стабілізація політичної ситуації після невдалої спроби гетьмана І. Мазепи вийти з-під протекції московського царя, закінчення Північної війни, в ході якої були задіяні великі людські і матеріальні ресурси Гетьманщини, сприяли розширенню зв'язків Лівобережної України з європейським світом. Мова йде в першу чергу про науково-освітні контакти, орієнтовані переважно на німецькі землі. Тут важливу роль відіграла Києво-Могилянська академія, яка давала освіту широким прошаркам населення незалежно від станової приналежності. Частина студентів прагнула продовжити навчання в європейських університетах і рушала в дорогу, часто не маючи на те жодних коштів. Інші шукали можливості реалізувати себе в столицях метрополії, обіймали посади зовсім не престижні, наприклад, причетників при церквах російських посольських місій, до того ж із невеликим жалуванням. Але це також давало нагоду побачити світ, використати час для навчання, оволодіти мовами. Ще інші, які прийняли духовний чи чернечий сан, їхали священиками, частина — перекладачами і секретарями посольств. Як сприймали чи не сприймали вони інший світ, норми поведінки, характеризували народ, серед якого жили? Для нас великий інтерес становлять мемуари іноземців, котрі побували в Україні у XVIII ст. Вони дають можливість побачити сприйняття представниками інших культур особливостей психології, побуту, звичаїв українців. На жаль, ми не маємо таких мемуарів українців, які не лише подорожували, але й довго жили в європейських країнах. Ця проблема за браком репрезентативного кола джерел, зокрема тих, які, можливо, зберігаються в архівах різних країн, залишається малодослідженою. Але спробуємо прослідкувати деякі грані адаптації, характеристики чужого середовища, норм поведінки на підставі того невеликого кола джерел, які доступні на сьогодні. Це —

листи, щоденники, записи мемуарного характеру, донесення в Синод і Колегію іноземних справ вихідців із Лівобережної України, що передають суб'єктивні враження, оцінки, роздуми, зіставлення «наших» і «не наших» звичаїв, стереотипів поведінки та ін. Деякі з них опубліковані — листи М. Ханенка до сина Василя в Кіль, П. Дубровського до директора імператорської бібліотеки О. Оленіна, І. Обідовського до родичів із Бреслау. Частина зберігається в архівах, зокрема Російському державному історичному архіві (Ф. 796, Канцелярія Синоду).

Виїзд в європейські країни для навчання був узвичаєним явищем для населення українських земель. Козацька старшина, частково міщани, священики бажали дати своїм дітям високу освіту. Нова хвиля студентів з'являється вже в 20–30-тих роках XVIII ст. Збереглося досить багато документів — звернень до Генеральної військової канцелярії батьків, старших братів чи інших близьких родичів із проханням видати паспорт для проїзду в ту чи іншу країну з метою навчання, а також подорожування («вояжу в другіє места»). Якщо з майбутнім студентом їхали служителі, — вказувалися їхні прізвища. Паспорти видавала Колегія іноземних справ російською, і паралельно, як правило, латинською, інколи німецькою мовами. Іноді окремі паспорти мали служителі. Прізвища більшості з тих, для кого просили видати паспорт, зустрічаються в матрикулах, зокрема, німецьких університетів. Саме тут навчалося найбільше вихідців із Лівобережної України, багато хто з них прагнув здобути професію, це стосувалося в першу чергу вивчення медицини і права. Не лише знання мов, рівень і характер освіти, яку вони здобували вдома, відкривали вихідцям із Лівобережної України шляхи в будь-який європейський університет. Важливу роль в адаптації відігравали також норми поведінки, характерні для академічної

конгрегації, які суттєво не відрізнялися від європейських студентських спільнот, сформованих ще в часи середньовіччя. Це допомагало молоді пристосуватися до нових обставин, а інколи цілком поринути у вир студентського життя. Значна частина українських студентів за давньою звичкою, властивою європейському студентству, не поспішала завершувати освіту й повертатися додому, оскільки статус студента був досить привабливим — вільне життя за законами своєї корпорації, наповнене не лише працею, опанування науками, але й веселим дозвіллям. Традиційний образ студентів ще з часів середньовіччя — молодики, які засідають у шинках, бешкетують, беруть участь у дуелях, наводять часом жах на міське населення, при цьому вони не підсудні міській владі, мають свій суд, який чинить ректор. До певної міри він перейшов і у нові часи. Студентська корпоративність проявлялася в носінні певних відзнак, посиденьках за пивом, дуелях¹. Варто зазначити, що тяжби київського магістрату з Києво-Могилянською академією, на студентів якої скаржилися міщани, цілком відповідали традиціям студентського життя в європейських країнах². Тому студенту українцю, який прибув на навчання, наприклад, до німецьких університетів, стереотип поведінки студента в міському соціумі був звичний і прийнятний. Звичайно, домашнє виховання в традиціях релігійності, шанування батьків і загалом старших, покірного виконання їх волі, заходило в суперечність із таким назагал вільним способом життя, що породжувало часом непорозуміння між батьками і дітьми. Але це стосувалося в першу чергу вихідців із козацької старшини, в освіту яких батьки вкладали чималі гроші, і меншою мірою тих, які на власний невеликий кошт ішли вчитися й, очевидно, шукали будь-якої нагоди виїхати за кордон для навчання.

Чи не найбільше свідчень збереглося про життя українських студентів у Кілі, де частина з них поєднувала навчання в університеті зі службою причетників при російській церкві. Її священниками, як і переважна більшість священників при російських місіях того часу, були вихідці з Лівобережної Укра-

їни, вихованці Києво-Могилянської академії. Це — Іов Чарнуцький, Стефан Машкович і майже протягом 25 років — ієромонах Венедикт. Він прибув у Кіль у 1755 р., до цього служив «екземенатором у Новгородському архирейському домі». Саме в його донесеннях у Синод є цікаві дані про поведінку прибулої молоді у Кілі. Він цінував науку, найбільше опікувався своїми причетниками, змушував їх не гаяти час і використовувати його для освіти. Цікаво, що майже всі вони вписані в матрикули Кільського університету, деякі з них — Іван Полетика та Григорій Тимченко стали відомими вченими медиками, здобули дипломи докторів медицини. Життя ієромонаха було тяжким, Синод не платив вчасно жалування, яке до того ж було мізерним — 200 крб. на рік, причетникам платили по 100 крб. У своїх донесеннях у Синод він скаржився на злиденне життя в чужій країні, хвороби, просив його повернути на батьківщину, але не без гордості писав, що «в крайних недостатках, при болезнях, с претерпѣванием чувствительной нищеты общую честь сохранил, без долгов прожил»³.

Донесення ієромонаха Венедикта цікаві тонкими психологічними характеристиками поведінки молоді, яка опинялася в іншому середовищі, багато в чому відмінному від свого традиційного громадського і сімейного життя. Він протиставляв «здѣшню свободу» усталеним нормам поведінки у себе на батьківщині. В одному з донесень ієромонах Венедикт писав: «сія молодѣжь, виехав на здѣшню свободу воображает себѣ будто она уже не зависит ни од какой власти»⁴. Тобто, молодь поринала в нове життя, швидко засвоювала не характерні для неї форми поведінки. Це простежується в його характеристиці одного з причетників Івана Адвеніна, сина священника московського Спаського собору, який «таскаясь денно и ночью по кофейнях и других вредных мѣстах в непомѣрние вошел долги», не захотів вивчати «вільні науки», ледь він його схилив відвідувати рисувальну школу⁵. Венедикт домігся відкликання Адвеніна, який, за його словами, «не по християнськи жив». Йому завдав клопоту і рідний небіж Микита

¹ Суворов Н. Средневековые университеты. — М., 1898. — С. 245.

² Див. Дзюба О. Києво-Могилянська академія і Київський магістрат // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. — К., 2000.

³ Российский государственный исторический архив (далее — РГИА). — Ф. 796, оп. 44, д. 160. — Л. 2.

⁴ Там же. — Ф. 796, оп. 60, д. 333. — Л. 4 зв.

⁵ Там же. — Л. 3 зв.

Майборода, який прибув у Кіль на місце причетника Григорія Тимченка, що перебував там уже шість років, слухав медицину в університеті і одержав від свого батька військового товариша Гадяцького полку з м. Опішні настанову підтвердити свою науку медичною практикою в більших університетах, ніж Кільський. Г. Тимченко завершив освіту в Данії в Копенгагенському університеті, повернувшись у Кіль, захистив дисертацію й став доктором медицини. Про нього ієромонах Венедикт писав, що жив тут «чесно і порядочно». Свого небожа він також записав до університету, але вчиться той не бажав. Увійшов до сумнівного товариства, знайшов собі коханку, яка народила йому дитину, й, очевидно, на утримання її викрав церковне срібло, продав його і втік. Його знайшли й узяли під варту, звідки йому знову вдалося втекти, бродив по селах навколо Кіля, як повідомляли в Синод⁶. Невідомо, як склалася його доля й чи повернувся він у своє село Карпилівку, що в Остерській сотні.

«Здішняя свобода» захопила і сина генерального хорунжого М. Ханенка Василя, відправленого у 1746 р. у м. Кіль на навчання в університеті, що завдало батьку багато прикростей. Посилаючи своїх дітей на навчання в чужі країни, без сумніву, всі батьки напучували їх, як себе поводити, де, як писав М. Ханенко, кожна людина на видноті. Сам М. Ханенко одержав добру освіту в Києво-Могилянській академії, знав латину, збирав книги, мав нахил до літературної творчості. Своєму сину, коли той їхав на навчання в Кіль, він дав письмові настанови «Сину моєму Василю Ханенку увѣщание». В цій морально-етичній пам'ятці відбиті ідеали козацької старшинської еліти, яка майбутнє своїх дітей бачила залежним від освіти та належного виховання, де основною цінністю визнавалися християнські чесноти. Батько наказував сину читати Святе письмо, особливо Євангеліє та Апостольські діяння, дотримуватися обрядів православної церкви. Далі він викладав широку програму вивчення мов і багатьох наук, а також мистецтва, і висував вимогу — досягти таких успіхів, щоб повернувшись в «отечество наше, показал еси в самой вещи, яко не всеу в чужых краях было твое обращение, и в науках не напрасно потеряно твое время». Однак батьківські плани виявилися непосильними для

молодого Василя Ханенка. Можливо, завищені очікування М. Ханенка щодо майбутнього сина, а також значні грошові суми, що надсилалися Василю з суворою вимогою звітності, кинули молодого студента у вир вільного життя. Він став ходити по шинках, по «домах виртегаузных забавы и в карты и билляры упражняются». Опіку над сином Ханенко доручив священику російської церкви в Кілі Іову Чарнуцькому, який повідомляв батька про поведінку сина. В листі до Василя М. Ханенко писав, що за чутками, які дійшли до нього, він водиться в компанії «з непотребными людьми и неприличными лицами... А люди тамошніе политическіе тебе новичка приѣзжаго во всѣх твоих поступках примечают, как там себѣ показуешь и чрез такія свои обхожденія попал еси уже там всѣм почти на предъсудительные языки»⁷. М. Ханенко у своїх листах не раз підкреслював, що народ там «полѣтический», тобто такий, що дотримується прийнятих норм поведінки, всі ж інші, хто не вписується в цю модель, піддаються осуду. Він наголошував, що син повинен дбати не лише про свою честь, але й бути «россійским патріотом», очевидно, не власне російським, оскільки в українській літературній традиції термін «Россія» стосувався і України (Мала Россія). Поведінка кожної окремої людини в чужому середовищі так чи інакше формує певний образ того народу і країни, з якої він прибув, тому М. Ханенко турбувався, щоб син його належно представляв і свою країну. Мова йшла не лише про добродійну поведінку, але й вміння одягатися, тримати себе гідно. Охайність, гарне вбрання українців відзначало багато подорожуючих Україною іноземців у XVIII ст., як і взагалі відчуття ними краси, що виявлялося, зокрема, в побуті. Тому, безперечно, одним із принципів народної педагогіки було виховання охайності і смаку до гарного одягу. М. Ханенко, довідавшись про життя свого сина в Кілі, був вражений, що він ходить «як гультьяй з проиграша обнищавший в одном нѣкотором ветхом платѣ обшарпанный и неубранный». А для Івана Обідовського, який з величезним старанням учився в одній із гімназій Бреслау, з'явитися до «своїх» людей погано одягненим було мало не трагедією, про що він із розпачем писав до своєї тітки П. Сулими.

⁶ Там же. — Ф. 796, оп. 60, д. 216. — Л. 43.

⁷ Черниговские губернские ведомости. — 1852. — Ч. 36. — Часть неоф. — С. 372.

З листів до сина М. Ханенко постає як людина твердого характеру, навіть жорстка, позбавлена сентиментальності, на відміну від Григорія Полетики, троє синів якого навчалися теж досить далеко від дому, у Вітебську. Листи Полетики до дітей пронизані турботою, любов'ю, він називає їх тільки зменшувальними іменами — Васенька, Ванюша, Павлуша; там також присутні настанови добре вчитися, але в першу чергу батько дбає про здоров'я синів і велить не шкодувати грошей, якщо хтось захворіє. У той же час Полетика «сюртучки радив справити не дорогі»⁸. М. Ханенку, людині відомій і авторитетній, поведінка сина, до якого він звертається досить суворо — «мой син Василь», завдавала тяжких батьківських розчарувань. Він, цитуючи християнську сентенцію — «яко сын премудр веселит отца своего, сын же безумен печаль матери своей», з жалем констатує, що останнє випало на їхню з матір'ю долю. Переживання батька вчуваються в експресії самого тексту листів. Для нього чутка, що син водиться з грасантами (так називали французів) і «зачасто и не с свѣжим умом на шпаги⁹ битися виривається», сприймалася трагічно. Він нагадує сину про мету його поїздки у чужі краї — «что б ты там всяких честных наук изучився и наставився, яко между полетическими народами во всяких же изрядных нравах и обхожденіях возвратился к нам отмѣнный нежели был, и нас бы своим добронравѣем и обучением удовольствовал». М. Ханенко писав, як боляче йому було чути, що син його, водячись із компанією таких же «легковажних людей, «витратив уже не тільки всі свої гроші, але й взяв борг 50 талеров», заклавши в «дому гулетанском сукнѣ, книжки и сребную табакерку», походження якої батькові було невідоме¹⁰.

Та далеко не вся молодь, яка їхала на навчання в європейські університети, так переймалася принадами вільного і безтурботного життя. Більшість студентів не мала на це коштів. М. Ханенко ставив у приклад своєму синові І. Полетику, який поїхав на навчання в Кіль «с весьма скудным денежным запасцем» і, не маючи довго векселя від

свого батька, був «прищеплений» до церковної служби, ставши причетником у церкві. М. Ханенко мав намір найняти квартиру для свого сина та І. Полетики, який навчав би Василя латинській мові й платив би за помешкання лише третю частину вартості. Та Василь відмовився під приводом «свого несходства з його кондуктом». І правда, писав М. Ханенко, Полетика «несходен с тобою в кондукт», оскільки про нього добре відгукуються професори університету в письмовому атестаті, який він надіслав своєму брату Григорію в Петербург. Батько сподівався, що приклад такого старанного і добродійного земляка утримав би його сина від «марнотратства і мотовства».

Молодь вабила за кордон не лише можливість навчання, а і нове життя, особливо тих, у кого був присутній дух авантюризму. Цікавою з цієї точки зору є справа одного серба Павла Маріамського¹¹, доля якого була пов'язана з Україною. Він прибув до Києва у десятилітньому віці разом із полковником Г. Вишневським, який очолював Токайську місію, що постачала угорські вина до царського двору. Маріамський деякий час навчався у Києві, потім — у Харківському колегіумі, де дійшов до класу філософії, якийсь час перебував у свого дядька білгородського єпископа Петра. Далі помандрував до Відня, де у 1745 р. звернувся в російське посольство як «малороссийский подданий» з проханням взяти його на посаду канцеляриста. За кордоном мав намір вивчати французьку і німецьку мови. Російський посланник пізніше писав, що його підкупило «малороссийское наречие и нарочитое российское письмо» юнака. Життя у Відні імпонувало Маріамському, він ходив слухати оперу, відвідував кав'ярні, можливо, мав ще й інші пристрасті, бо заборгувавши чималу суму, через три роки несподівано втік із Відня. Через деякий час його сліди фіксуються у Гданську, де він навчався у гімназії. Далі Маріамський найнявся до французького резидента, видавав себе за агента, який володіє таємною інформацією про відносини Росії і Туреччини, потрапив до Варшави, спробував себе у ролі вчителя

⁸ Киевская старина. — 1893. — Июнь. — С. 495.

⁹ Європейське студентство мало право носити шпагу ще з часів середньовіччя, коли сформувалися основні права членів університетських корпорацій. Невипадково у проєкті Батуринського університету, розробленого на замовлення К. Розумовського, зазначалося, що студентам, незалежно від того, до якого стану вони належать, буде дозволено носити шпагу або меч (див. Проєкт к учреждению университета в Батурине // Чтения в им. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1863. — Кн. 2. — Отд. V. — С. 74).

¹⁰ Черниговские губернские ведомости. — 1852. — Ч. 36. — Часть неоф. — С. 375.

¹¹ Архив внешней политики Российской империи. — Ф. 32, оп. 32/1, д. 5.

дітей одного шляхтича у Львові. Називав себе «малороссіянином», бо не хотів бути «в так великом презрени у венгерцов и немцов. И чтоб меня никто сербом не называл и за оного не признавал»¹². Врешті повернувся в Росію, де його простили й призначили перекладачем в Оренбург.

Досить легко адаптувалися до життя в чужих країнах високоосвічені люди — секретарі та радники російських посольств, іноді настільки, що втрачали будь-яке бажання повертатися додому. Це, зокрема, відбулося з Г. І. Полетикою, двоюрідним братом відомого діяча Г. А. Полетики. Г. І. Полетика здобув освіту в Києво-Могилянській та Московській академіях, працював перекладачем у Колегії іноземних справ. У 1762 р. став секретарем російського посольства у Римі, а з 1770 р. — радником російського посольства у Відні. Г. І. Полетика, незважаючи на пропозиції родини повернутися додому, де він міг би дослужитися до більших чинів і нагород, відповідав, що «лучше соглашается ехать без чина, нежели быть здесь»¹³. Г. А. Полетика рекомендував йому використати свої зв'язки для отримання дворянства, що той і зробив — імператор Йосиф II надав йому дворянський титул. Г. І. Полетика, незважаючи на свої прозахідні настрої, як і його брат, мав неабиякий інтерес до рідної історії. Так, у 1788 р. опублікував у Відні невелику розвідку про запорізьких козаків.

Цікавою з цього погляду є діяльність киево-могилянського вихованця Петра Дубровського, шляхтича з Київщини, як про нього писали. До 1772 р. він навчався у Києво-Могилянській академії, а в 1778 р. просив у Синоді місце причетника при посольській церкві в Парижі з наміром продовжити навчання. Добре знання мов і вихованість (а на ці чесноти претендента Синод звертав особливу увагу) сприяли тому, що російський посол у Парижі князь І. С. Бярятинський клопотався перед Колегією іноземних справ (1780 р.) про дозвіл взяти його на посаду секретаря. Він писав, що «молодой человек имѣет достоинства, прилежитъ к наукам, а особливо к чужестранным языкам, повѣдения похвального и добропорядочного

и имѣет чистую и хорошую руку к переписыванию на бѣло»¹⁴. У Парижі розвинулися бібліофільські нахили Дубровського; там він започаткував свою колекцію рукописів, документів, книг. Дубровський виконував дипломатичні доручення у різних країнах Європи, а під час Французької революції, коли Росія розірвала відносини з Францією і відкликала посольство, він єдиний залишився і виконував обов'язки радника. Дубровському вдалося зберегти архів посольства і вивезти його в Гаагу. Російський посол у Голландії С. Количев писав про Дубровського, який перебував при російській місії з 1792 по 1795 рр., що свої обов'язки він виконував «усердно и с пользою, сверх того вел себя как должно и пристойно благородному человеку»¹⁵. При наближенні французької армії Дубровський вивіз архів посольства далі, до Гамбурга. Колекції документів і рукописів Дубровського не було рівних у Європі. Шляхи її поповнення були різними. Висока освіченість та дипломатичний статус відкривали перед Дубровським двері до інтелектуальних кіл Європи того часу. Так, Жан-Жак Руссо подарував йому ілюмінований рукопис творів Тіта Лівія, виготовлений в Італії в XV ст. У часи революції, під час взяття Бастилії і розорення Сен-Жерменського абатства, за свідченнями очевидців, численні документи буквально валялися під ногами. Вони і склали основу великої колекції Дубровського документів з історії середньовічної Франції. Загалом же його колекція налічувала близько 10 тис. рукописів і документів; серед них були автографи коронованих осіб, листи, рукописні книги багатьма мовами¹⁶. Вона оцінювалася в Англії у величезну на ті часи суму 7 тис. гіней і викликала великий інтерес серед бібліофілів. У 1800 р. Дубровський повернувся в Росію і привіз основну частину своєї колекції у Петербург. Спочатку він мав намір передати її Києво-Могилянській академії, де колись сам навчався. Проте на цей час академія реорганізувалася у духовний навчальний заклад. Очевидно, це стало однією з причин, внаслідок якої колекція була подарована російському імператору Олександрові I. Він частково компенсував її вар-

¹² Там же. — Л. 175.

¹³ Киевская старина. — 1893. — Март. — С. 219.

¹⁴ РГИА. — Ф. 796, оп. 61, д. 233. — Л. 1.

¹⁵ Архив Санкт-Петербургского филиала Института российской истории РАН (далее — АСП). — Ф. кол. 238, оп. 2, д. 251 / 2. — Л. 1.

¹⁶ Неизданные письма иностранных писателей XVIII–XIX веков: Из ленинградских рукописных собраний. — М.; Л., 1960. — С. 40.

тість, передавши колекціонеру 15 тис. крб. (досить значну суму на той час) і надавши йому чин надвірного радника. У Петербурзі Дубровський зіткнувся з характерною для російської держави становою замкнутістю, бюрократичним апаратом, байдужістю до людей неординарних, талановитих, які могли б принести славу державі. І хоча колекція започаткувала так зване «депо манускриптів» в імператорській бібліотеці, яким вона пишається й до сьогодні, Дубровському не вдалося стати довічним охоронцем, як він того бажав. Можливо, тому, що був людиною незалежною, самолюбивою, що важко уживалася з чиновниками. Конфлікт із Дубровським директор бібліотеки О. Оленін пояснював тим, що колекціонер продовжував ставитися до зібрання як до своєї власності: самовільно відкривав бібліотеку, показував свою колекцію, а у відповідь на звинувачення відповідав, що демонструє свої власні рукописи, які не були передані бібліотеці. Оленін виселив Дубровського з бібліотечної квартири, винайнявши йому іншу, і заборонив без свого відома показувати колекцію. Це було боляче сприйняте Дубровським, про що свідчать його листи до О. Оленіна. Колекціонер наголошував на тому, що зібрання було справою його життя, і висловлював надію, що його приклад «в соотчицах же наших зародит благородное поревнование привозить из чужих краев вмѣсто богатых гардеробов, кружев, фарфоровых сервизов и пр. разные предметы учености, обогащающие науки и художества»¹⁷. У 1812 р. Дубровського відправили на пенсію і навіть не запросили на відкриття в 1814 р. імператорської бібліотеки. Помер він у боргах та забутті. Вийшовши на пенсію, Дубровський турбувався про майбутнє своїх сестер і прохав половину його пенсії або частину призначити «бѣдным, престарѣлым двум родным моим сестрам Марии Чулошниковой и Софии Шенгелидзевои». Частина його пенсії дісталася також дочці С. Шенгелидзевої, вдові ректора Харківського університету М. П. Артемовського. М. Чулошнікова, що вела господарство Дубровського, після його смерті у своєму проханні про поділ майна покійного, яке самовільно захопив сват іншої сестри Софії Шенгелидзе Андрій Савич, скаржилася на бідність брата: «...брат мой по самую смерть свою не имел у себя

никакого недвижимого имущества, ни капитала, на сохранение положенного, а жил по получению от служб одною своею пенсиею»¹⁸. І хоча пенсія була не такою вже і малою — близько 7 тис. руб., але вона була неспівмірною з потребами Дубровського, тим способом життя, до якого він звик, живучи в Європі. Тож і виїхавши в Росію, «по тамошней привычке не мог ограничить себя к умеренной жизни и проживал не меньше 10 тис. руб»¹⁹. До «тамошних звичок» сестра колекціонера зараховувала «кофей попивать да гостей принимать». Борг П. Дубровського був великий — близько 10 тис. руб. Після його смерті для покриття боргу були продані всі його меблі, срібло, фарфор і бібліотеку «в малом количестве состоящую». В описі його власних книг зазначені друковані, переважно латиномовні, видання з філософії та античної літератури. Отже, П. Дубровський був «свій» в колі європейських інтелектуалів і зовсім «чужим» в Петербурзі. Він жив спогадами, тішився своєю колекцією, до якої вже не мав доступу.

Очевидно, найскладніше за кордоном було адаптуватися священикам і ченцям, яких набирав Синод та Іноземна колегія для служби в церквах. З огляду на віровизнання та духовний чин вони не мали товариського кола в католицькому та протестантському світі європейських країн, входження до якого полегшило б процес адаптації. Тому не дивно, що більшість із них почувалася ізольовано, чому сприяв і постійний брак коштів, зокрема, через часті затримки з виплатою платні, про що свідчать скарги в Синод на злиденне життя і прохання повернути їх додому.

Трагічних переживань сповнена доля Єфрема Дяковського, якого, на прохання колегії іноземних справ, порекомендував київський митрополит Арсеній Могилянський на посаду священика в Лондон. Він був вихованцем, а пізніше викладачем грецької мови в академії. Знання ж грецької мови було однією з необхідних умов для того, щоб стати священиком у російській посольській церкві в Лондоні, оскільки церкву відвідували грецькі купці. Дяковський виїхав на місце служби у 1765 р. А вже в 1767 р. неодноразово просив про дозвіл покинути Лондон. Він писав, що лондонський клімат йому шкідливий — постійний туман

¹⁷ Русский архив. — 1878. — Кн. 2. — Вып. 5–8. — С. 439.

¹⁸ АСП. — Ф. кол. 238, оп. 2, д. 251/2. — Л. 37 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 38 зв.

викликав хворобу очей; коштів же на лікування не вистачало: «И дабы мне со временем не лишиться очей, а к тому и в долгах будущему не приключилось погибнуть вовсе паки всенежайше прошу св. правительствующий Синод да Павла Петровича цесаревича и наследника помилосердствовать над моим здѣшним состоянием, повелѣть меня отсюда уволить и выдать мне обыкновенный пашепорт и нѣкоторое число денег для проѣзду в Росію сухим путем»²⁰. Прохання Дяковського підтримав і російський посол Мусін-Пушкін. Він писав у січні 1767 р., що ієромонах впав «в такое разслабление, что при соблюдении должной по чину его пищи не может он и поныне еще в безпрестанному здешнему дыму попрержнему оправится». Далі посол писав, що здоров'ю Дяковського шкодить «всегдашнее домосидение, не смея из дому выходить, а особливо когда от дерзновенного и необузданного здешнего народа к одежде его неприобвыклого неодинойды были ученены ему на улицах огорчения и обиды»²¹. Реакція лондонської публіки на появу на вулицях православного ченця змушувала ієромонаха постійно користуватися каретою, а це вимагало додаткових коштів. Дяковський повідомляв, що борг його досягнув уже 20 фунтів стерлінгів і він боїться «екзекуцій від кредиторів». Для Єфрема Дяковського в Лондоні все було чужим, він знаходив розраду лише у своїх поїздках у грецьку церкву до Амстердаму. Не дочекавшись дозволу Синоду, Дяковський самовільно покинув Лондон, переїхав у Амстердам, а звідтіля — до Відня, далі мав намір їхати в Токай, де ієромонахом був його брат, і вже потому повернутися додому. Відомо, що лише під кінець життя він з'явився у Нямецькому монастирі (Молдова), де, очевидно, й помер у 1795 р.²²

Ієромонах Іов Чарнуцький, настоятель посольської церкви в Кілі (1744–1748 рр.) у листі до М. Ханенка писав про німецькі землі — «растленная земля»²³. Така характеристика, очевидно, ґрунтувалася на ворожому ставленні до протестантизму. Перебування в Кілі було йому не до вподоби, він повідомляв у Синод, що жити тут «скудостю

людей не для чого». Ймовірно Іову Чарнуцькому імпонувала активніша духовна діяльність. Повернувшись в Росію, він став у 1749 р. настоятелем собору в Троїце-Сергіївській лаврі. Водночас згаданий уже ієромонах Венедикт називав німецький народ «проницательным», очевидно, вкладаючи в це поняття цілий ряд позитивних рис. І для священика Василя Щербацького, якого в 1733 р. призначили служити в російській посольській церкві в Потсдамі, життя в Пруссії наповнилося новим змістом. Він прибув туди зі своєю сім'єю, слугами та церковним причетом. Вільний час віддавав науці, зустрічався з німецькими вченими, зокрема пієтистами з університету в м. Галле, ймовірно, з Симоном Тодорським, який у цей час там навчався. Вони залишили свої автографи в книгах відомого знавця слов'янських мов із кола галльських пієтистів Г. Мільде²⁴.

Європейське місто робило людину вільною, тому там знаходили собі притулок люди, поведінка яких не вписувалася в усталені норми свого соціуму на батьківщині. Так, у 1745 р. архімандрит ніжинського монастиря Модест утік разом із дружиною грецького купця в Бреслау²⁵. Він знаходився там протягом п'яти років. Синод знав про місце його перебування, про листування з рідними (в яких архімандрит просив грошей), але не міг повернути його на батьківщину і поклався у цій справі на Колегію іноземних справ. Чернець Модест не випадково вибрав місцем свого проживання саме Бреслау, місто, яке було важливим осередком міжнародних торгових зв'язків Лівобережної України. Шлях до нього був узвичаєний і цілком безпечний, як про це писав О. Шафонський у листі до Я. Сулими, рекомендуючи йому для навчання синів університет в м. Галле, де й сам навчався²⁶. Він відправив туди вчитися свого сина разом із родичем дружини — чернігівським купцем В. Єнком, який віз товари в Бреслау. Шлях пролягав через Київ — Бердичів — Броди — Львів. Пересилка грошей у німецькі землі, за словами Шафонського, також нескладна і надійна. Він надіслав певну суму

²⁰ РГИА. — Ф. 796, оп. 48, д. 243. — Л. 1.

²¹ Там же. — Оп. 46, д. 164. — Л. 22.

²² Петров Н. И. Иєромонах Єфрем Дяковський. Киевський гомилет и проповідник второй половины XVIII в. // Труды Киевской духовной академии. — 1893. — № 7. — С. 439.

²³ Ханенко Н. Диариуш или Дневник. — М., 1858. — С. XV.

²⁴ Русские и немцы в XVIII в. Встреча культур. — М., 2000. — С. 232.

²⁵ РГИА. — Ф. 796, оп. 31, д. 43. — Л. 1.

²⁶ Чтения в императорском обществе Нестора-летописца. — 1900. — Кн. 14. — С. 73–76.

асигнаціями в Петербург до одного маклера, який переказав їх через банкіра в Бреслау «к тамошнему шурыям моим приятелю, который продавши петербургский вексель пересылает прямо в Галле»²⁷. Приятелем чернігівських купців міг бути бреславський підприємець Корн. Саме через нього просив переслати йому гроші чернець Модест: «под чужыми именами и под видом платежа за какие нибудь вымышленные на домашние нужды товары к купцу Корну»²⁸. Бреславські підприємці брати Корн були добре відомі на Лівобережній Україні. Вони займалися торгівлею, видавали й продавали книги, зокрема київських авторів (Феофана Прокоповича, грецьку граматику Варлаама Лашевського, єврейську Симона Тодорського, переклад казань Іліаса Мініаті М. Мотоніса і Г. Козицького)²⁹. Через фірму братів Корн Києво-Могилянська академія замовляла для

своїєї бібліотеки книги. Очевидно, в цьому місті була чимала колонія вихідців із Лівобережної України, не випадково про «своїх людей у Бреслау» писав згаданий вже студент Іван Обідовський.

Отже, аналіз навіть невеликої кількості документів дає можливість говорити про досить швидку адаптацію вихідців із Лівобережної України до інонаціонального середовища, за винятком, можливо, людей духовного стану, зокрема ченців. Переважна більшість приїжджих не відчувувалася цим середовищем, що сприяло багатолітньому перебуванню в чужих краях. Важливу роль у соціальній адаптації відіграла освіта, яку вони здобували в Києво-Могилянській академії, знання мов, ймовірно релігійна терпимість, яку, незважаючи на призначення академії бути твердинею православної віри, дотримувалися її професори.

²⁷ Там само. — С. 74.

²⁸ РГИА. — Ф. 796, оп. 31, д. 43. — Л. 2.

²⁹ Ісасвич Я. Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002. — С. 262.